

RAPORT O STANIE ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W POLSCE ANKIETA BADAWCZA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

NAZWA PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

BUDOWNICTWO Z DREWNA OPAŁOWEGO W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSCE

UZASADNIENIE WYBORU PRZYKŁADU REFERENCYJNEGO

Zbiorczy termin „budownictwo z drewna opałowego” odnosi się do budynków o unikatowej zasadzie konstrukcji ścian, tj. o ścianach grubych (ok. 50–65 cm), wykonanych z drewna opałowego (chrustu lub polan opałowych, najczęściej osikowych bądź sosnowych) spajanego zaprawą wapienną lub glinianą. Ściany takie wznoszono bez użycia gwoździ i połączeń ciesielskich techniką murarską (zamiast cegieł murarz układał polana opałowe) bądź metodą ubijania kolejnych warstw w formach przesuwanych lub stałych. Ten rodzaj budownictwa obejmował zatem kilka rozwiązań materiałowo-konstrukcyjnych.

Podobny typ konstrukcji znano w Skandynawii (wiadomo o kilkudziesięciu budynkach mających tę konstrukcję, w Szwecji nazywaną *kubbhus*, a w Norwegii *kubbehus* [O. Hagman, 2012]), północnych Czechach (*špalíčková stavba*, *krčková stavba*; 23 budynki [J. Št’astný, J. Št’astná, 1967]) oraz na pograniczu USA i Kanady (*cordwood masonry*, *stackwall*, *stovewood construction*; około 70 budynków w USA i 40 w Kanadzie [P. B. Jenkins, 1923; J. Szewczyk, 2010]) – dla tych obszarów powstało już stosowne piśmiennictwo naukowe i programy ochrony reliktyw tego rodzaju budownictwa. Do 2003 r. brakowało badań w województwie podlaskim, gdzie – jak się później okazało – zaistniało najwięcej na świecie, bo ponad 300, budynków z drewna opałowego wykazujących największe zróżnicowanie co do materiału i konstrukcji, datowanych w większości na lata 1923–1935 i 1945–1965 (najstarsze mogą pochodzić z końca XIX w.), wznoszonych incydentalnie (po pożarach lub w innych nagłych przypadkach), ale na niektórych terenach względnie licznie (około 20 obiektów w Białymstoku, 12 w Uhowie w gm. Łapy, 7 w Ploskach w gm. Bielsk Podlaski, po 5 w Białowieży i Krynkach). Do dziś (2022 r.) zachowało się 150–200 takich budynków lub ich ruin. Podlaski obszar występowania omawianego budownictwa łączy się z obszarem podwileńskim, ciągnącym się na północy Białorusi wzdłuż pogranicza białorusko-litewskiego aż po dolinę Wilii, a także zdaje się łączyć z wołyńskim obszarem występowania budownictwa z drewna opałowego. Żaden z tych dwóch kolejnych obszarów nie został jak dotąd zbadany (wyjątkiem jest praca: J. Mazets, J. Szewczyk, 2018; pozostałe informacje na ten temat pochodzą z publikacji pozanaukowych). Obydwóm wspomnianym tu dodatkowo obszarom właściwe były charakterystyczne warianty konstrukcyjne (ogólnie rzecz biorąc, na obszarze podwileńskim polana lub chrust kładziono ukośnie względem osi ściany i przekładano zaprawą ubijaną w formach, natomiast na obszarze wołyńskim używano grubszych polan układanych techniką murarską prostopadle względem osi ścian). Oba te obszary ciągnęły się ku zachodowi i łączyły w Polsce, tj. w województwie podlaskim i na pograniczu podlasko-mazowieckim, i kumulowały niespotykaną gdzie indziej różnorodność wariantów tego rodzaju budownictwa. Podsumowując: (a) unikalność omawianej konstrukcji; (b) niemająca odpowiednika nigdzie na świecie różnorodność jej odmian i (c) prawdopodobne związki tej konstrukcji z analogicznymi rozwiązaniami z innych krajów, które osadzają ją w szerszym kontekście historycznym, nie do końca jeszcze rozpoznanym. Wszystko to czyni omawianą konstrukcję (tj. kategorię podlaskich budynków z drewna opałowego) cennym dziedzictwem technologicznym, nie tylko w skali Polski [J. Szewczyk, 2008a; J. Szewczyk, 2008b].

FORMA OCHRONY

Brak ochrony. Nieliczne obiekty uwzględniono w dokumentacji konserwatorskiej, np. spichrz w Kruszynianach 27 z 1926 r. (karta ewidencyjna „biała” nr 2683/podlaskie, obiekt 315/1, wypełniona w 1980 r.; obiekt nadal istnieje). Kilka kart ewidencyjnych mają też obiekty w Białymstoku. Jarosław Szewczyk [2005, s. 68] wzmiankował też o zburzonej na początku lat 90. XX w. stodole we wsi Zakurze 83 w gm. Sadowne, w dawnym woj. siedleckim, po której pozostała „karta ewidencyjna, opracowana i przechowywana przez służbę konserwatorską w Siedlcach”. Dziś brak dokładniejszych informacji na ten temat, zresztą budynek – ponoć pochodzący z początku XX w. – nie istnieje już od ponad 30 lat.

OKRES REFERENCYJNY, DO KTÓREGO ODNOŚ SIĘ BADANIE

DATA LUB PRZEDZIAŁ CZASOWY OKRESU REFERENCYJNEGO

- I. Powstanie budynków: 1920–1965 (przedział teoretyczny: 1895–1965).
- II. Rozpoznanie stanu zachowania budynków: 2010 r.
- III. Uzupełnienie spisu i niepełna powtórna weryfikacja stanu zachowania budynków: 2022 r. (całkowity okres poszukiwań terenowych: 2002–2022).

UZASADNIENIE WYBORU OKRESU REFERENCYJNEGO

I. Powstanie budynków. Około 300 obiektów datowano na lata 1920–1965. W tym okresie powstała zdecydowana większość spośród 316 budynków z drewna opałowego zarejestrowanych podczas badań terenowych.

Umowną cezurę teoretyczną (początek zjawiska budownictwa z drewna opałowego) ustalono na rok 1895. Wyznacza go najstarsza wzmianka upowszechniająca budownictwo z polan opałowych [A. Шенвальдъ, 1895], która – choć nie dotyczyła Podlasia – została opublikowana w opiniotwórczym czasopiśmie „Ziemieliel’czieskaja Gazieta”, docierającym na cały obszar dawnego zaboru rosyjskiego. Wiadomo też, że około 1900 r. budownictwo z drewna opałowego zaczął propagować na Wileńszczyźnie i prawdopodobnie na Białostocczyźnie Mikołaj Niewierowicz, który w lutym 1904 r. został powołany na stanowisko białostockiego powiatowego marszałka szlachty (biełostokskij ujezdnyj priedwoditel dworianstwa) i który później był związany zarówno z Wileńszczyzną, jak i Białostocczyzną.

Także według jednego z teoretyków rosyjskich, Władimira Dmitrijewicza Maczynskiego, „ten sposób wznoszenia ścian nabrał większego praktycznego znaczenia dopiero po tym, jak został w latach dziewięćdziesiątych [XIX w.] rozwinięty przez N[ikołaja] G[rigoriewicza] Niewierowicza z guberni grodzieńskiej. Wcześniej bowiem istniała już pewna liczba ludowych rozwiązań podobnych do systemu powyższego [...]. Takie [ludowe] rozwiązania znano pod różnymi nazwami: [ściany] z *drew*, *szwyrkowe* [lud. ukr. *szwyrki*, *szurki* – polana], *czuuroczne* [ros. *czurka* – polano], polanowe; po dziś dzień stosuje je ludność niektórych regionów. Ich zasadą jest układanie polan lub pałek na gęstej zaprawie glinianej” [B. Д. Мачинский, 1931, s. 121–122; por. s. 136–137].

II. Rozpoznanie stanu zachowania budynków w 2010 r. W 2010 r. Jarosław Szewczyk w monografii *Budownictwo z polan opałowych (cordwood masonry albo stackwall)* zamieścił wykaz 262 podlaskich budynków z drewna opałowego, z których 70 już wówczas nie istniało, 178 wciąż istniało (w tym kilkanaście w ruinie), a o kilkunastu obiektach brak było jednoznacznych informacji. Wykaz opracowano na podstawie własnych wcześniejszych badań terenowych z lat 2002–2010, ale większość obiektów sprawdzono ponownie według stanu na rok 2010, dlatego właśnie ten rok jest faktycznym podstawowym okresem referencyjnym dla tej kategorii obiektów.

III. Uzupełnienie spisu i powtórna weryfikacja w 2022 r. Po roku 2010 kolejne budynki z drewna opałowego ujawniali i opisywali studenci Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej wraz z J. Szewczykiem [M. Kusznerko, 2011; M. Kusznerko, J. Szewczyk, 2011; M. Gołębiowska, M. Grynczel, 2012; A. Sołowińska, 2015; M. Czarkowska, U. Kuczyńska, 2016; M. Kurnicka, N. Pietrusewicz, J. Szewczyk, 2016; A. Dobrońska, J. Szewczyk,

2018; D. Dakowicz, 2020; Adamska R. i in., 2022; Bogdziewicz M. i in., 2022; Wiśniewska K. i in., 2022]. Łącznie opisano kolejne 34 niewzmiankowane wcześniej budynki z polan opałowymi i 20 budynków z chrustu opałowego. Na tej podstawie w 2022 r. na potrzeby niniejszej ankiety podjęto próbę powtórnej syntezy wiedzy o liczebności dawnego budownictwa z polan opałowymi (łącznie 316 budynków.)

CHARAKTERYSTYKA ZASOBU

LICZBA OBIEKTÓW PODDANYCH ANALIZIE

316 budynków (istniejących lub już zburzonych)

W 2010 r. w województwie podlaskim (oraz w trzech wsiach kilka kilometrów na południe od granic tego województwa, w gminach Ceranów i Sarnaki) rozpoznano 262 obiekty z drewna opałowego, w tym:

- 164 obiekty miały ściany z polan układanych prostopadle do elewacji,
- 96 obiektów miało w ścianach polana układane ukosem (naprzemianległymi warstwami),
- 2 obiekty reprezentowały inne odmiany.

W większości budynków starannie rąbane polana spojono gęstą zaprawą, np. piaskowo-cementowo-wapienną albo piaskowo-wapienną. Poza tym w niektórych przypadkach (zwłaszcza w najstarszych domach) używano masę wapienno-glinianą, a – jak już wspomniano – tylko wyjątkowo stosowano glinę (większość obiektów o ścianach wznoszonych z użyciem gliny już nie istnieje).

W latach 2020–2022 pozyskano informacje o kolejnych nieznanymi wcześniej 54 budynkach z drewna opałowego, uwzględniając pomijaną wcześniej konstrukcję glinobitą, przekładaną chrustem jałowcowym. Wśród nowo odkrytych budynków:

- 11 obiektów ma ściany z polan układanych prostopadle do elewacji,
- 23 obiekty ma w ścianach polana układane ukosem (naprzemianległymi warstwami),
- 20 obiektów ma lub miało ściany z gliny i chrustu jałowcowego.

Nowo odkryte obiekty zarejestrowano w województwie podlaskim oraz w kilku gminach pogranicza podlasko-mazowieckiego (poza województwem podlaskim są to gminy: Nur, Boguty-Pianki, Ostrów Mazowiecka i Zaręby Kościelne w województwie mazowieckim).

Zatem łącznie jest to 316 budynków o ścianach z drewna opałowego, co obejmuje:

- 175 obiektów o ścianach z polan kładzionych prostopadle do osi ściany (wariant wołyński), niemal wyłącznie spajanych zaprawą wapienną;
- 119 obiektów o ścianach z polan układanych ukosem (wariant wileński), w tym kilka glinopolanowych, a pozostałe spajane zaprawą wapienną;
- 22 obiekty o ścianach z gliny zbrojonej grubym chrustem jałowcowym.

CZAS/OKRES POWSTANIA

Przed rokiem 1920: 6 obiektów

1921–1930: 29 obiektów

1931–1940: 72 obiekty

1941–1950: 13 obiektów

1951–1960: 106 obiektów

1961–1970: 55 obiektów (niemal wszystkie te obiekty powstały faktycznie w latach 1961-65)

po 1971 r.: 2 obiekty (datowanie niepewne)

brak danych: 33 obiekty

Większość obiektów powstała zatem w okresie 1921–1965. Tylko kilka było starszych: z końca XIX w. pochodził niewielki, nieistniejący już budynek chruściano-gliniany zbudowany w Arbasach Małych (gmina Drohiczyn), a w roku 1908 powstały dwa budynki w Turczyni (datowanie niepewne) i jeden chruściano-gliniany dom w Białymstoku przy ul. Odległej (datowanie: M. Łukaszewicz, 1959, s. 23).

Także zaledwie kilka budynków jest nowszych, z okresu po roku 1965, ale ich datowanie budzi wątpliwości. Dlatego jako okres powstania omawianej kategorii budynków przyjęto lata 1920–1965, traktując nieliczne obiekty wcześniejsze i późniejsze jako wyjątki (z możliwością, że część tych wyjątków mylnie datowano).

Analizowane budynki pełniły następujące funkcje:

- 272 domy mieszkalne jednorodzinne (20 domów w Białymstoku, ok. 60 w miasteczkach i wsiach gminnych, ok. 190 w mniejszych wsiach i w zabudowie kolonijnej);
- 2 domy mieszkalne wielorodzinne (w Katrynczyce w gminie Wasilków oraz w miejscowości gminnej Brańsk);
- 25 chlewów i obór;
- 4 kurniki;
- 2 spichrze (Kruszyniany w gminie Krynki i Ogrodniki w gminie Siemiatycze);
- 3 szkoły (we wsiach Zawisty-Dworaki w gminie Boguty-Pianki, Lubieszczę w gminie Brańsk i Ciechanowcu);
- 3 dobudówki lub pojedyncze ściany budynków;
- jedna dobudówka do stodoły i jedna stodoła;
- jedna piwnica (Ciechanowiec);
- suszarnia tytoniu (Mogielnice w gminie Sztabin);
- leśniczówka (Płoski w gminie Bielsk Podlaski);
- Dom Ludowy w Topczewie.

CHARAKTERYSTYKA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

OGÓLNA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

Szacunki ogólne z 2010 r.

Ze znanych wówczas 262 budynków o ścianach z drewna opałowego 70 już nie istniało, 178 wciąż istniało (w tym kilkanaście w ruinie), lecz żaden nie pozostawał w stanie bardzo dobrym. 92 obiekty były w stanie dobrym, w stanie średnim znajdowało się ok. 50 obiektów, a w stanie złym – 36 (w tym 5 obiektów w ruinie). Informacje o pozostałych 14 budynkach były niepewne.

Szacunki ogólne z 2022 r.

Ze znanych dziś 316 budynków o ścianach z drewna opałowego istnieje jeszcze ponad połowa (150–200), a pozostałe wyburzono. Ze wspomnianej szacunkowej liczby 150–200 obiektów zachowanych do dziś, co najmniej jedna trzecia pozostaje w stanie dobrym lub jest wciąż użytkowana (50–70 obiektów – są to domy z lat powojennych), jedna trzecia jest w stanie średnim, a jedna trzecia w stanie złym (w tej liczbie uwzględniam też kilkanaście obiektów w stanie ruiny). Najlepiej zachowane są domy mieszkalne, jeśli są nadal użytkowane i ogrzewane. Zburzone zostały już wszystkie obiekty użyteczności publicznej (Dom Ludowy w Topczewie, szkoły we wsiach Zawisty-Dworaki i Lubieszczę oraz szkoła w Ciechanowcu). Rocznie znika kilka budynków z drewna opałowego (zwykle są wyburzane, rzadziej ulegają samoistnej degradacji).

ROZSZERZONA OCENA STANU ZACHOWANIA ZASOBU

Kategoryzacja zasobu (316 budynków):

- spośród 175 obiektów o ścianach z polan kładzionych prostopadle do osi ściany (wariant wołyński) pozostała mniej niż połowa (*vide* poniższe dane z Białegostoku jako dość reprezentatywne dla tej grupy);
- spośród 119 obiektów o ścianach z polan układanych ukosem (wariant wileński) pozostała więcej niż połowa;
- spośród 22 obiektów o ścianach z gliny zbrojonej chrustem jałowcowym pozostało 10. Ta grupa zapewne jest jednak niedoszacowana.

Wybrane przykładowe obszary, co do których znane są dokładne dane liczbowe:

- **Białystok.** Do roku 2010 odnaleziono w Białymstoku 17 budynków z drewna opałowego, z których 8 było

już zburzonych, a 9 jeszcze istniało, w tym 7 użytkowano, ale pozostawały w średnim stanie technicznym. Po weryfikacji w roku 2022 z co najmniej 18 (prawdopodobnie 20) znanych wówczas obiektów w Białymstoku zachowało się tylko 7. Do 3 zburzonych obiektów (przy ul. Odległej 14, Ostrowieckiej 12 i Trawiastej 2) zachowała się dokumentacja fotograficzna.

- **Uhowo w gminie Łapy.** W Uhowie, gdzie po II wojnie światowej wzniesiono 12 domów z polan opałowych (wszystkie obiekty to warianty, gdzie polana opałowa układano ukośnie), pozostało obecnie 10 budynków w średnim stanie technicznym.
- **Tworkowice w gminie Ciechanowiec.** W Tworkowicach zachowało się 12 budynków (3 domy i 9 budynków inwentarskich) z gliny przekładanej chrustem jałowcowym; 2 domy i 5 budynków inwentarskich to obiekty w stanie średnim, a pozostałe są dziś w złym stanie technicznym.

OKREŚLENIE STOPNIA ZACHOWANIA ZASOBU W ODNIESIENIU DO OKRESU REFERENCYJNEGO

Szacunki liczbowe

Z 316 budynków o ścianach z drewna opałowego w 2010 r. istniało 220 budynków, 82 budynki już zburzone, a informacje o 14 obiektach były niepewne. W 2022 r. istniało jeszcze co najmniej 150 obiektów, co najmniej 100 było wyburzonych, a informacje o ok. 66 obiektach były niepewne. W okresie 2010–2022 uległo zatem zniszczeniu od 20 do 70 budynków z drewna opałowego (są to dane szacunkowe, których zweryfikowanie wymaga badań terenowych), tj. 6–22% wszystkich znanych obiektów tego typu, a 9–32% spośród zachowanych według stanu na rok 2010 (zatem w ciągu dekady uległo zniszczeniu ok. 25% stanu z 2010 roku). Jednak zaledwie o kilku budynkach wiadomo, kiedy dokładnie zostały zburzone.

Informacje o budynkach zburzonych już w XXI wieku:

- Białystok, ul. Ostrowiecka 12 – dom z 1926 roku, zburzony w 2007 r.,
- Białystok, ul. Odległa 14 – dom z 1908 roku, zburzony w 2012 roku (?),
- Białystok, ul. Trawiasta 2 – dom z lat 50. XX w. (?), zburzony w 2017 r.,
- dom we wsi Kaniuki, zburzony w 2008 roku,
- Lewickie-Kolonia w gminie Juchnowiec Kościelny, zburzony w 2008 roku,
- Supraśl, ul. Nowy Świat 46 – dom z około 1930 roku, zburzony w 2012 roku,
- Supraśl, ul. Nowa 19 – dom z 1924 roku, zburzony w 2015 roku,
- dom z 1932 r. we wsi Białe-Szczepanowice w gminie Boguty-Pianki, zburzony w 2015 r.

Wymienione obiekty (oprócz domu w Lewickich-Kolonii) przed zburzeniem sfotografowano, a dokumentację zarchiwizowano.

DIAGNOZA ZMIAN STANU ZACHOWANIA ZASOBU W OKRESIE REFERENCYJNYM

Obiekty wzniesione z udziałem gliny

Obiekty z polan opałowych układanych na glinie, a także z chrustu jałowcowego spajanego gliną, to budynki najstarsze, już zniszczone upływem czasu, lub też nowsze, ale nieogrzewane (budynki gospodarcze i niezamieszkałe już domy), które ulegają lub uległy niszczącemu działaniu wilgoci (kilka dobrze zachowanych obiektów glino-jałowcowych stoi jeszcze w Tworkowicach koło Ciechanowca).

Obiekty wzniesione z użyciem zaprawy wapiennej

Większość tych budynków ma ściany spajane zaprawą wapienną, a nie gliną. Są one znacznie trwalsze, jeśli są użytkowane (tj. ogrzewane i wentylowane/przesuszane). Niektóre budynki z okresu międzywojennego i sporo z okresu powojennego to obiekty w dobrym stanie technicznym (np. domy we wsi gminnej Grodzisk, kilka domów we wsi Szpice-Chojnowo, dom przy ul. Sikorskiego w Ostrowi Mazowieckiej). Obiekty nieogrzewane pozostają w dobrym stanie technicznym, dopóki nie zaczną się odspajać tynk, co zwykle następuje po rozszczelnieniu się dachu, gdy przez kilka lat wody opadowe przenikają do środka i rozsadzają warstwę tynku. Istnieją budynki (np. dom w Ożynniku pod Wasilkowem) pozostające w stanie stabilnym od dekad, mimo nieotynkowanych ścian

i mimo że od dawna są już opuszczone (nieużytkowane, nieogrzewane). Mają one jednak szczelne pokrycie dachowe, zachowane w dobrym stanie.

W budynkach otynkowanych i ogrzewanych bardzo rzadko przyczyną zniszczeń jest zagrzybienie lub degradacja drewna opałowego. Najczęściej problemy inicjuje wilgoć, która przenika w głąb ścian i podczas mrozów rozsadza (odspaja) tynk zewnętrzny, co powoduje odstąpienie drewna w ścianie, a dopiero potem jego szybkie butwienie i kolejne pęknięcia mrozowe.

Nie odnotowano istotnego wpływu szkodników drewna.

Przeciwdziałanie: uszczelnienie dachu, osuszenie ścian, wypełnienie ubytków, otynkowanie partii nieotynkowanych.

ANALIZA ZAGROŻEŃ

Głównym zagrożeniem wydaje się naturalna biodegradacja ścian zainicjowana wilgocią z przeciekającego dachu i brakiem wentylacji.

Zagrożeniem wobec zasobu są też wyburzenia dokonywane przez właścicieli. Powodem decyzji o wyburzeniu bywa na ogół nie tyle zły stan techniczny budynku, co raczej jego niedostosowanie do potrzeb właścicieli. Budynki te są zwykle niewielkie, ale trudne w modernizacji – sporym problemem okazuje się np. wybite większego otworu w masywnej ścianie z drewna opałowego. W najstarszych budynkach z drewna opałowego wymiany wymaga dach (konstrukcja i poszycie) oraz podłoga; brak w nich instalacji wodnej, kanalizacji itp.; ponadto często na działce stoi już obok nowszy budynek mieszkalny, a ten starszy, z polan opałowych, od dawna nie jest już zamieszkały.

Trwałość budynków z drewna opałowego

Oczekiwana techniczna trwałość budynku z drewna opałowego spajanego zaprawą wapienną wynosi od ok. 80 lat (gdy użyto polan osikowych) do 100 lat (gdy użyto polan sosnowych), o ile budynek jest w stanie suchym, a jego dach szczelny.

Oczekiwana trwałość budynku z drewna opałowego spajanego gliną jest krótsza, trudna do oszacowania wobec niewielkiej liczby takich budynków (szacunkowo 40–60 lat).

Oczekiwana trwałość budynku z chrustu jałowcowego spajanego gliną może sięgać 80 lat, o ile ubytki są uzupełniane na bieżąco, budynek utrzymywany jest w stanie suchym, a pokrycie dachowe pozostaje szczelne. Konstrukcja z chrustu jałowcowego spajanego gliną jest strukturalnie pokrewna żelbetowi, bardzo mocna, dopóki ściana pozostaje sucha. Jałowiec pozostający w masie gliny właściwie nie ulega biodegradacji.

WNIOSKI

Ze znanych 316 budynków o ścianach z drewna opałowego (reprezentujących trzy podstawowe typy konstrukcji i kilkanaście pomniejszych wariantów) w 2010 r. istniało w województwie podlaskim i przyległych gminach województwa mazowieckiego 220 budynków, a w 2022 roku – ok. 150–200 budynków, przy czym co roku wyburzanych jest kilka, a w przyszłości będzie to zapewne kilkanaście rocznie w związku ze zbliżaniem się tych obiektów do ich granicy naturalnej, około stuletniej trwałości.

Ochrona całego zasobu nie wydaje się więc realna, niemniej warto wybrać do zachowania obiekty o najbardziej charakterystycznej konstrukcji, możliwe jeszcze do odnowy. Na tę chwilę są to np.:

- w grupie najstarszych budynków (sprzed II wojny światowej) dom w Ożynniku w gminie Wasilków (z ok. 1926 r.) z niezbutwiałych jeszcze polan sosnowych, nieotynkowany, oraz dwa budynki gospodarcze w Turczynie w gminie Choroszcz (częściowo otynkowane);
- w grupie obiektów nowszych, powojennych, o ścianach z polan układanych prostopadle do powierzchni ściany, dwa domy w Teremiskach (gmina Białowieża);
- w grupie obiektów nowszych, powojennych, o ścianach z polan układanych ukośnie do powierzchni ściany, wydaje się najwłaściwsze podjęcie prób ochrony wybranych budynków w gminach, gdzie są one najliczniejsze, tj. w gminach Łapy (zwłaszcza wieś Uhowo), Brańsk, Ciechanowiec, Grodzisk, Klukowo, i gdzie na tym rodzaju budownictwie można budować tożsamość turystyczną danej gminy;
- w grupie budynków glino-jałowcowych – najliczniej występują one we wsi Tworkowice w gminie Ciechanowiec, a kilka z nich zachowało się tam w dobrym stanie.

Konserwacja ścian z drewna opałowego

Odnowę mocno zniszczonego starego domu z polan opałowych spajanych zaprawą wapienną opisał w 2007 r. Jerzy Zembrowski, specjalista doradztwa budowlanego, na podstawie własnych doświadczeń z remontu domu zbudowanego w latach 1950–1952 we wsi Teremiski w gminie Białowieża (*Dziwny dom na skraju Puszczy Białowieckiej*, w: Baza Doradztwa Budowlanego www.bdb.com.pl, obecnie publikacja o ograniczonym dostępie). Jeśli chodzi o ściany budynku, Jerzy Zembrowski zalecał iniekcje insektycydem AIDOL ANTIINSEKT 2060, pokrycie odstoniętych części fundamentu roztworem wodnym 1:1 preparatu AIDA KESOL (w celu odcięcia migracji wilgoci) i uzupełnienie ubytków fundamentu szlamem mineralnym AIDA SULFATEXSCHLAMME, a także uzupełnienie zniszczonych fragmentów ścian przy wykorzystaniu tej samej konstrukcji z drewna opałowego, pokrycie nietynkowanych elementów drewnianych impregnatem AIDOL FARBLASUR, uzupełnienie ubytków tynku lekkim tynkiem renowacyjnym i pomalowanie otynkowanej elewacji farbą krzemianową lub silikonową, np. FUNCOSIL LA SILIKONFARBE. Powyższy schemat może być pewnym wzorcem postępowania, z użyciem dostępnych dziś preparatów.

Analogie konserwatorskie

Wskazówek i rozwiązań w zakresie zachowania wybranych budynków z drewna opałowego można doszukać się w analogicznym budownictwie z innych obszarów:

- **USA.** Dziewiętnastowieczny dom z polan opałowych Davida Williama w Williams Bay w stanie Wisconsin zinwentaryzowano przed jego zburzeniem w 1950 r., a fragment ściany przeniesiono do Muzeum Historycznego Webster House w pobliskim Elkhorn (tym działaniom konserwatorskim patronowało Towarzystwo Historyczne Hrabstwa Wallworth). Inny budynek z polan opałowych, wzniesiony w 1884 r. w hrabstwie Shawano – dom Augusta i Barbary Kruzów – został w latach 90. XX w. przekazany jako zabytek Stanowemu Towarzystwu Historycznemu stanu Wisconsin i przeniesiony do Eagle (ok. 50 km na zachód od Milwaukee). Obecnie jest on częścią muzeum – założonego w 1976 r. parku skansenowskiego Old World Wisconsin. Konserwację i ochronę jeszcze innego budynku z polan, tzw. Domu braci Mecikalskich w Lennox w hrabstwie Oneida w stanie Wisconsin, wspierała Fundacja Koehlera. Dom odrestaurowano w latach 1985–1987 z inicjatywy historyka architektury Williama H. Tishlera, a wcześniej (również z jego inicjatywy) wpisano do stanowego rejestru zabytków (*Wisconsin State Historic Register*), ostatecznie zaś do Narodowego Rejestru Zabytków USA (*National Register of Historic Places*). Tzw. *dom Norrissa Millera* w pobliżu Decorah w stanie Iowa odrestaurowano na początku lat 80. XX w., a prace renowacyjne i procedurę wpisu do rejestru zabytków (*National Register of Historic Places*) przeprowadzono pod auspicjami Norwesko-Amerykańskiego Muzeum Vesterheim w Decorah (*Norwegian American Museum of Decorah*).
- **Kanada.** W 1974 r. oficjalny kanadyjski wykaz zabytków (*Canadian Inventory of Historic Buildings*) uwzględnił 11 budynków z polan (później uwzględniono kolejne obiekty).
- **Czechy.** Jednym z przykładów działań chroniących dawne budynki z polan opałowych było objęcie w 1995 r. ochroną konserwatorską całej wsi Horní Štěpanice (na pogórzcu Karkonoszy, na północny wschód od Jilemnic), w której znajdowało się kilka budynków mieszkalnych o ścianach z polan, między innymi dawna szkoła z XIX w. (dziś dom mieszkalny), gdzie na pocz. XX w. wymieniono zewnętrzne ściany na szkieletowe z wypełnieniem z polan spajanych zaprawą trocinowo-wapienną. Wieś Horní Štěpanice pozostaje obecnie, zgodnie z czeską nomenklaturą, rezerwatem architektonicznym (jak wspomniano, powodem jego powołania były właśnie budynki z polan opałowych), a lokalne publikacje krajoznawczo-przewodnikowe informują o znajdujących się w niej dawniej i dziś obiektach ze ścianami z polan, aczkolwiek w 2010 r. zachował się tam tylko jeden wspomniany budynek.
- **Norwegia.** Badania dawnego budownictwa z polan opałowych (*kubbehus*) przeprowadzono w latach 1998–2004. Finansowano je ze środków Norweskiego Funduszu Kultury (*Norsk kulturfond*), z zaangażowaniem następujących instytucji: Norweskiego Muzeum Rolnictwa (*Norsk Landbruksmuseum*), *Follo Museum* w Akershus, *Fredrikstad Museum* w Østfold i *Trøndelag Folkemuseum* w regionie Sør-Trøndelag, a także Norweskiej Akademii Rolniczej (*Norges landbrukshøgskole*). Podjęto też próby ochrony i odnowy niektórych zbadanych obiektów.
- **Szwecja.** Odnowa starych budynków z polan opałowych (*kubbehus*) bazuje na prywatnych inicjatywach muzealno-skansenowych, jak w przypadku przeprowadzonego w 2010 r. remontu budynku o ścianach szkieletowych z wypełnieniem z drobnego drewna opałowego w Torslunda, ok. 15 km na północ od Sztokholmu.

Wnioski z ww. analogii

Zachowanie i odnowa starego budownictwa z drewna opałowego nie wydają się możliwe drogą restrykcji (zakaz wyburzeń, nakaz utrzymania w dobrym stanie technicznym), gdyż większość budynków zbliża się już do granicy trwałości technicznej i ewentualne utrzymanie wielu z nich w stabilnym stanie technicznym mogłoby znacznie przekraczać zdolności finansowe inwestorów, zwykle niedoceniających omawianej konstrukcji, dlatego ochrona narzucona wywrze przeciwne skutki. W innych krajach chronione są jedynie wybrane obiekty, uznane za najcenniejsze, a ochrona wsparta jest patronatem finansowym innych instytucji (fundacji, organizacji NGO, muzeów). W kilku przypadkach chronione obiekty translokowano na teren muzeów lub uchroniono przed rozbiórką, przebudową bądź zniszczeniem jedynie ich fragmenty. Wspieraniem działań konserwatorskich może być promocja obiektu lub grupy obiektów o tej konstrukcji jako wyróżnika regionu, powiatu, gminy lub wsi – unikalnego w skali świata – wsparta kampanią medialną.

Opracowanie: Jarosław Szewczyk

ŹRÓDŁA

Archiwalia

Karta ewidencyjna „biała” nr 2683/podlaskie (wypełniona 1 IV 1980 r.; obiekt 315/1 – spichrz z 1926 r. w Kruszynianach 27, gm. Krynki), <https://zabytek.pl/pl/obiekty/spichlerz-812198>, ID: PL.1.9.ZIPOZ.NID_E_20_BK.171945.

Dawne wzmianki o budownictwie z drewna opałowego i opracowania spoza regionu

Jenkins P.B., *A Stove-wood House*. „Wisconsin Magazine of History” 1923, t. 7, nr 2, s. 189–193.

Niewierowicz M., *Poradnik wiejskiego budownictwa ogniotrwałego z gliny i drzewa lub betonu i drzewa*, Państwowy Bank Rolny, Wilno 1930.

Perrin R.W.E., *Wisconsin's Stovewood Architecture*. „Wisconsin Academy Review” 1974, t. 20, nr 2, s. 2–9.

Št'astný J., Št'astná J., *Krčkové chalupy na Jilemnicku a Náchodsku*, „Český Lid” 1967, 54, s. 317–326.

Tuliszkowski J., *Podstawy budownictwa ogniotrwałego*, seria Nowoczesna Książnica Strażacka nr 3, nakładem autora, Warszawa 1927.

Мачинский В.Д., *Огнестойкое строительство, Техника сельского огнестойкого строительства, 4-е изд.* (wyd. 4), Москва: Издательство Народного Комиссариата Внутренних Дел РСФСР 1931.

Шенвальдь А., *Несгораемая постройка*, „Земледельческая газета” 1895, 33, s. 691–693.

Bibliografia budownictwa z drewna opałowego w Polsce północno-wschodniej (chronologicznie)

Łukaszewicz M., *Budownictwo wiejskie z gliny w woj. białostockim*, „Budownictwo Wiejskie” 1959, nr 8, s. 21–24.

Szewczyk J., *Budownictwo z drewna opałowego w Białymstoku*, [w:] *Szkice do dziejów Białegostoku*, red. M. Kietliński i W. Śleszyński, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Białymstoku, 2003, s. 137–149.

Szewczyk J., *Nietypowe technologie podlaskich domów drewnianych*, [w:] *Budownictwo drewniane w gospodarce przestrzennej europejskiego dziedzictwa*, red. W. Czarnecki i M. Proniewski, Wydawnictwa WSFiZ, Białystok 2004, s. 395–402.

Szewczyk J., *Budownictwo z drewna opałowego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, z. 11, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, s. 59–80.

Szewczyk J., *Cordwood heritage*, [w:] *Urban heritage: research, interpretation, education*, red. R. Buivydas, „Technika” + Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius 2007, s. 120–128.

Szewczyk J., *Kultura użycia drewna opałowego w ludowym budownictwie Podlasia*. „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2007, t. 3, s. 175–207.

Szewczyk J., *Problemy utrzymania i renowacji budynków z drewna opałowego*, [w:] *Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych*, red. T. Biliński, t. 3, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2007, s. 371–382.

- Szewczyk J., *Indigenous building material assessment – cordwood masonry*, [w:]: [red.]: *Responsibilities and opportunities in architectural conservation: theory, education and practice: The Fifth International Conference of the Center for the Study of Architecture in the Arab Region: CSAAR'2008* [org. Petra University], red. S. Elwazani i in, t. 2, CSAAR Press, Petra 2008, s. 381–397.
- Szewczyk J., *Traditioneller Lehm- und Kletterholzwände im Nordost von Polen = Traditional earth construction and cordwood masonry in North-Eastern Poland*, [w:] *Tagungsbeiträge der 5. Internationalen Fachtagung für Lehm- und Kletterholzbau, LEHM'2008 [5th International Conference on Building with Earth, Koblenz, 9-12.10.2008]*, Dachverband Lehm e.V., Koblenz 2008, s. 262–265.
- Szewczyk J., „Cordwood masonry” jak tradycyjny typ konstrukcji, specyficzny dla pogranicza etnicznego w województwie podlaskim, [w:] *Architektura kultur lokalnych pogranicza*, red. J. Uścińowicz, Oficyna Wydawnicza PB, Białystok 2009, t. 2, s. 168–190.
- Szewczyk J., *Budownictwo z polan opałowych (cordwood masonry albo stackwall)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010 (seria „Rozprawy Naukowe” nr 203).
- Szewczyk J., *O związkach czesko-sudeckiej konstrukcji budowlanej typu „krčkova stavba” z budownictwem ludowym na Podlasiu*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. 6, s. 87–123.
- Szewczyk J., *Podlaskie budownictwo drewnowapienne jako dziedzictwo okresu międzywojennego*, [w:] *Wpływ dorobku II-iej Rzeczypospolitej na urbanistykę i architekturę powojenną*, red. W. Czarnecki, WSiFiZ, Białystok 2011, s. 697–714.
- Kusznerko M., *Nowo odkryta grupa 12 budynków z drewna opałowego we wsi Uhowo*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2011, t. 7, z. 1, s. 101–113.
- Kusznerko M., Szewczyk J., *Budownictwo z polan opałowych w Uhowie na Podlasiu*, „Architecturae et Artibus” 2011, t. 3, nr 8, s. 17–25.
- Gołębiowska M., Grynczel M., *Przykłady budownictwa z polan opałowych w Sokółce, na podstawie badań terenowych z 2012 roku*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2012, t. 8, s. 157–168.
- Hagman O., *A Technology in Permanent Transition: 200 Years of Cordwood Building with Consumers as Producers*, „ICON: Journal of the International Committee for the History of Technology” 2012, nr 18, s. 122–156.
- Sołowińska A., *Budownictwo z polan opałowych w gminach Nur i Boguty w województwie mazowieckim*, „Architecturae et Artibus” 2015, t. 7, nr 24, s. 27–32.
- Czarkowska M., Kuczyńska U., *Domy drzewowapienne w gminach Klukowo i Ciechanowiec na Podlasiu*, „Architecturae et Artibus” 2016, t. 8, nr 27, s. 5–12.
- Kurnicka M. M., Pietrusiewicz N., Szewczyk J., *Budownictwo z materiałów miejscowych na kilku przykładach z gminy Wysokie Mazowieckie (na pograniczu podlasko-mazowieckim)*, „Architecturae et Artibus” 2016, t. 8, nr 30, s. 20–25.
- Dobrońska A., Szewczyk J., *Budynki z nietypowych materiałów w gminach Ostrów Mazowiecka i Zaręby Kościelne w Polsce Północno-Wschodniej – wyniki poszukiwań terenowych w 2017 roku*, „Architecturae et Artibus” 2018, t. 10, nr 36, 24–34.
- Mazets J., Szewczyk J., *Budownictwo z drewna opałowego (‘drzewogliniane’ lub ‘drzewobetonowe’) na Białorusi*, „Architecturae et Artibus” 2018, t. 10, nr 35, s. 30–50.
- Dakowicz D., *Domy z polan opałowych we wsi Płoskie w gminie Zabłudów (inventaryzacja)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, z. 26, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, s. 209–220.
- Adamska R., Karwowska K., Szewczyk J., *Buildings Made with Unconventional Materials in Grajewo and Rajgród Communes, N-E Poland: The Results of Field Surveys in 2021*, artykuł przyjęty do opublikowania w „Architecturae et Artibus” 2022, t. 14, nr 2.
- Bogdziewicz M., Buczyńska N., Szewczyk J., *O wiejskim domu z materiałów miejscowych w Olszewie: Pro memoria*, artykuł przyjęty do opublikowania w „Architecturae et Artibus” 2022, t. 14, nr 2.
- Wiśniewska K. i in., *Glinobite budynki wiejskie w Tworkowicach w gminie Ciechanowiec*, artykuł złożony do opublikowania w „Architecturae et Artibus”.

Ikonografia (historyczna i współczesna)

Ponad 6000 fotografii podlaskich budynków z drewna opałowego w zbiorach własnych Jarosława Szewczyka (stan na lipiec 2022 r., fotografie pochodzą z lat 2003–2022), w tym ponad 5000 fotografii własnych i ok. 1000 fotografii nadesłanych (głównie autorstwa studentów Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej).

Fot. 1. Ruiny glinojałowcowego domu w Klewinowie (gm. Juchnowiec Kościelny), fot. J. Szewczyk, 2009

Fot. 2. Ruiny glinojałowcowego domu w Klewinowie (gm. Juchnowiec Kościelny), fot. J. Szewczyk, 2009

Fot. 3. Ruiny glinojąłwcowego domu w Zalesiu (gm. Wyszki), fot. J. Szewczyk, 2008

Fot. 4. Ruiny glinojąłwcowego domu w Zalesiu (gm. Wyszki), fot. J. Szewczyk, 2008

Fot. 5. Najstarszy typ konstrukcji z polan opałowymi układanych prostopadle do pow. ściany (typ wołyński) i spajanych zaprawą gliniano-wapienną: dom z 1926 r. we wsi Gliniszcz Wielkie, gm. Sokółka (zburzony), fot. J. Szewczyk, 2009

Fot. 6. Ruiny domu we wsi Gliniszcz wielkie, fot. J. Szewczyk, 2009

Fot. 7. Najstarszy typ konstrukcji z polan opałowowych układanych prostopadłe do pow. ściany (typ wołyński), spajanych zaprawą wapienną, w domu z 1926 r. w puszczańskiej osadzie Ożynniki w gm. Wasilków, fot. J. Szewczyk, 2007

Fot. 8. Dom z 1926 r. w puszczańskiej osadzie Ożynniki w gm. Wasilków, fot. J. Szewczyk, 2007

Fot. 9. Przybudówka z lat 50. XX w. w Kolonii Mężenin w gm. Platerów – przykład konstrukcji typu wileńskiego (z polan układanych ukośnie do pow. ściany), fot. J. Szewczyk, 2008

Fot. 10. Dom z lat 50. XX w. we wsi Kamieńskie w nadbużańskiej gm. Ceranów (woj. mazowieckie) – przykład konstrukcji typu wileńskiego (z polan układanych ukośnie do pow. ściany), fot. J. Szewczyk, 2008